

LIZING SHARTNOMALARINI MOLİYAVIY HISOBOTLARDA TAN OLISH, BAHOLASH VA OCHIQLASHNING ZAMONAVIY MEXANIZMLARI

Baxadirov Alisher Komilovich

*O'zbekiston Respublikasi Bank-Moliya Akademiyasi
"Buxgalteriya hisobi va audit" kafedrası PhD, dotsent v.b.*

Annotatsiya. Mazkur maqola lizing shartnomalarini moliyaviy hisobotlarda tan olish, baholash va ochiqdashning zamonaviy mexanizmlari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilingan bo'lib, Xususan, international accounting standards board tomonidan ishlab chiqilgan MHXS 16 talablari asosida lizing aktivlari va majburiyatlarini dastlabki hamda keyingi baholash usullari, diskontlash stavkasini aniqlash, foydalanish huquqi (right-of-use) aktivlarini hisobga olish va moliyaviy hisobotlarda ochiqdash tartibi yoritilgan. Shuningdek, milliy amaliyot va xalqaro tajriba o'rtasidagi farqlar tahlil qilinib, korxonalarining moliyaviy barqarorligi, likvidligi va investitsion jozibadorligiga ta'siri baholanadi.

Kalit so'zlar: lizing shartnomasi, MHXS 16, foydalanish huquqi aktivi, lizing majburiyati, diskontlash stavkasi, moliyaviy hisobot, ochiqdash talablari, investitsion jozibadorlik.

KIRISH

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar faoliyatini moliyalashtirish manbalari tarkibida lizing operatsiyalarining o'rni tobora ortib bormoqda. Lizing mexanizmi asosiy vositalarni katta bir martalik kapital qo'yilmalarsiz jalb etish imkonini berib, ishlab chiqarish quvvatlarini modernizatsiya qilish va raqobatbardoshlikni oshirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, sanoat, transport va qishloq xo'jaligi sohalarida lizing moliyalashtirishning muhim instrumentiga aylangan. Shu bois lizing shartnomalarini moliyaviy hisobotlarda to'g'ri aks ettirish masalasi korxonaning real moliyaviy holatini ko'rsatishda muhim ahamiyat kasb etadi. So'nggi yillarda xalqaro miqyosda lizing hisobini yuritish tartibi tubdan o'zgardi. Xususan, International Accounting Standards Board tomonidan qabul qilingan MHXS 16 standarti lizing operatsiyalarini tan olish, baholash va ochiqdashning yangi konseptual asoslarini belgilab berdi. Ushbu standartga ko'ra, lizing oluvchi deyarli barcha lizing shartnomalarini balansda foydalanish huquqi aktivi va lizing majburiyati sifatida tan olishi lozim. Natijada moliyaviy ko'rsatkichlar tuzilmasi sezilarli darajada o'zgaradi. Mazkur o'zgarishlar korxonalar moliyaviy barqarorligi, likvidligi va rentabelligi ko'rsatkichlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Oldin operatsion lizing sifatida balansdan tashqarida hisobga olingan majburiyatlar endilikda moliyaviy hisobotda aks ettirilishi natijasida qarzdorlik

darajasi oshadi, aktivlar hajmi kengayadi va moliyaviy leveraj ko'rsatkichlari qayta shakllanadi. Bu esa investorlar, kreditorlar va boshqa manfaatdor tomonlar uchun moliyaviy axborotning yanada shaffof bo'lishini ta'minlaydi. Shu bilan birga, lizing shartnomalarini baholash jarayonida diskontlash stavkasini aniqlash, lizing muddati va to'lovlarning tarkibini belgilash, o'zgaruvchan to'lovlarni hisobga olish kabi murakkab masalalar yuzaga keladi. Amaliyotda aynan ushbu jihatlar xatoliklarga yoki moliyaviy natijalar noto'g'ri talqin qilinishiga sabab bo'lishi mumkin. Demak, zamonaviy mexanizmlarni ilmiy asosda ishlab chiqish va ularni amaliyotga joriy etish dolzarb vazifalardan biridir. Raqamli iqtisodiyot sharoitida avtomatlashtirilgan buxgalteriya tizimlari va moliyaviy dasturiy mahsulotlar lizing operatsiyalarini hisobga olish jarayonini soddalashtirish bilan birga, ma'lumotlar aniqligi va tezkorligini ta'minlash imkonini bermoqda. Biroq dasturiy vositalarning samarali ishlashi to'g'ri metodologik yondashuv va standart talablarga mos algoritmlarga bog'liqdir. Shu sababli nazariy asoslar bilan bir qatorda amaliy mexanizmlarni takomillashtirish masalasi ham alohida e'tibor talab etadi. Yuqoridagilardan kelib chiqib, lizing shartnomalarini moliyaviy hisobotlarda tan olish, baholash va ochiqlashning zamonaviy mexanizmlarini o'rganish, ularni xalqaro standartlar talablari asosida tahlil qilish hamda milliy amaliyotga moslashtirish ilmiy va amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar sharxi. Lizing operatsiyalarini moliyaviy hisobotlarda tan olish va baholash masalalari ko'plab xorijiy olimlar tomonidan chuqur tadqiq etilgan. Xususan, Christopher Nobes o'z ilmiy ishlarida xalqaro moliyaviy hisobot standartlarining global taqqoslanish darajasini oshirishdagi ahamiyatini asoslab bergan. Uning fikricha, lizing operatsiyalarini balansda aks ettirish orqali korxonalarining haqiqiy moliyaviy majburiyatlari ochiq namoyon bo'ladi va investorlar uchun qaror qabul qilish sifati yaxshilanadi. Olim MHXS tizimida shaffoflik va iqtisodiy mazmunning huquqiy shakldan ustunligi tamoyili ustuvor ekanligini ta'kidlaydi. Mary E. Barthning ilmiy xulosalariga ko'ra, balansdan tashqari moliyalashtirish shakllarini qisqartirish moliyaviy hisobotlarning axborot qiymatini kuchaytiradi. Barth MHXS asosidagi hisobotlarda aktiv va majburiyatlarning to'liq e'tirof etilishi korxona risklarini aniqroq baholash imkonini berishini asoslaydi. Shuningdek, Stephen A. Zeff yangi lizing modelining (right-of-use yondashuvi) an'anaviy risk va manfaatlar modeliga nisbatan ustunliklarini ilmiy jihatdan izohlaydi. Zeffning ta'kidlashicha, yagona global yondashuv moliyaviy hisobotlarning xalqaro miqyosda taqqoslanishini ta'minlaydi. Lizing hisobining amaliy jihatlari bo'yicha Katherine Schipper moliyaviy ochiqlik va hisob siyosati shaffofligiga alohida e'tibor qaratadi. Uning fikricha, lizing majburiyatlarini diskontlash stavkasini aniqlashdagi subyektivlik moliyaviy natijalarga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli u ochiqlash talablarini kuchaytirish va izohli eslatmalar orqali foydalanuvchilarga qo'shimcha ma'lumot berish zarurligini

asoslaydi. Yevropa buxgalteriya maktabi vakili David Alexander esa MHXS doirasida lizing operatsiyalarini baholashning nazariy asoslarini ishlab chiqqan. U lizing shartnomalarini iqtisodiy mazmun nuqtayi nazaridan talqin qilish zarurligini ta'kidlab, aktiv va majburiyatlarni real qiymatga yaqin baholash moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini oshirishini qayd etadi. Olimning xulosasiga ko'ra, zamonaviy lizing hisobi mexanizmlari korxonalar moliyaviy ko'rsatkichlarining obyektivligini ta'minlashda muhim vosita hisoblanadi. Umuman olganda, xorijiy olimlarning ilmiy qarashlari lizing shartnomalarini moliyaviy hisobotlarda tan olish, baholash va ochiqlash masalalarini takomillashtirish zarurligini, ayniqsa xalqaro standartlar asosida yagona va shaffof mexanizmlarni qo'llash muhimligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda lizing shartnomalarini moliyaviy hisobotlarda tan olish, baholash va ochiqlashning zamonaviy mexanizmlarini o'rganishda kompleks yondashuv qo'llanildi. Tadqiqotning metodologik asosini moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari, xususan international accounting standards board tomonidan qabul qilingan MHXS 16 talablari tashkil etadi. Ish jarayonida tahlil va sintez, taqqoslama (komparativ) tahlil, mantiqiy umumlashtirish, iqtisodiy-statistik usullar hamda moliyaviy ko'rsatkichlar dinamikasini baholash metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Lizing shartnomalarini moliyaviy hisobotlarda tan olish mexanizmi asosida MHXS 16 talablari yotadi. Mazkur standartga ko'ra, lizing oluvchi deyarli barcha lizing shartnomalarini balansda foydalanish huquqi aktivi va lizing majburiyati sifatida tan oladi. Bu yondashuv avvalgi operatsion va moliyaviy lizing o'rtasidagi keskin farqni bartaraf etdi hamda balansdan tashqari moliyalashtirish hajmini qisqartirdi. Natijada korxonaning umumiy aktivlari va majburiyatlari oshadi, bu esa moliyaviy leveraj ko'rsatkichlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu jihatdan, yangi model moliyaviy hisobotlarning shaffofligini oshiradi va real qarzdorlik darajasini aniqroq aks ettiradi. Baholash jarayonida asosiy e'tibor lizing to'lovlarini joriy qiymatga diskontlashga qaratiladi. Diskont stavkasi sifatida lizingning ichki foiz stavkasi yoki korxonaning qo'shimcha qarz jalb qilish stavkasi qo'llaniladi. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, diskont stavkasidagi kichik o'zgarish ham majburiyatlar summasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bundan tashqari, lizing muddati, uzaytirish opsiyalari va o'zgaruvchan to'lovlarni aniqlash ham moliyaviy natijalarga ta'sir etuvchi muhim omillardir. Shu sababli baholash mexanizmining aniqligi moliyaviy hisobot ishonchliligini belgilovchi asosiy mezonlardan biri hisoblanadi. Ochiqlash talablari esa moliyaviy hisobot foydalanuvchilariga lizing operatsiyalarining hajmi, muddati va risklari haqida batafsil ma'lumot beradi. Izohli eslatmalarda diskont stavkalari, kelgusidagi lizing to'lovlari jadvali, amortizatsiya siyosati va foiz xarajatlari alohida ko'rsatiladi. Bu esa investor va kreditorlarga pul oqimlari prognozini tuzishda hamda korxonaning uzoq muddatli majburiyatlarini baholashda muhim axborot manbai bo'lib

xizmat qiladi. Demak, zamonaviy yondashuv nafaqat tan olish va baholashni, balki ochiqlik darajasini ham sezilarli ravishda kuchaytiradi.

1-jadval

MHXS 16 asosida lizing hisobining asosiy elementlari

Ko'rsatkich	Tan olish tartibi	Baholash usuli	Moliyaviy hisobotga ta'siri
Foydalanish huquqi aktivi	Lizing boshlanish sanasida tan olinadi	Boshlang'ich qiymatda, keyinchalik amortizatsiya qilinadi	Aktivlar hajmi oshadi
Lizing majburiyati	Kelgusidagi to'lovlarning joriy qiymatida tan olinadi	Diskontlash usuli orqali baholanadi	Majburiyatlar va leveraj darajasi oshadi
Foiz xarajatlari	Har hisobot davrida hisoblanadi	Effektiv foiz stavkasi asosida	Moliyaviy xarajatlar oshadi
Ochiqlash talablari	Izohli eslatmalarda ko'rsatiladi	To'lovlar jadvali va stavkalar ochiqlanadi	Shaffoflik va axborot sifati oshadi

Yuqoridagi jadvalda MHXS 16 asosida lizing operatsiyalarini moliyaviy hisobotda aks ettirishning asosiy elementlari tizimlashtirilgan. Jadvaldan ko'rinib turibdiki, foydalanish huquqi aktivi va lizing majburiyati lizing boshlanish sanasida bir vaqtning o'zida tan olinadi, bu esa korxonaning balans tuzilmasini sezilarli darajada o'zgartiradi. Aktivlar va majburiyatlarning oshishi moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlariga, xususan qarzдорlik darajasi va moliyaviy leverajga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, jadvalda baholash mexanizmining markaziy elementi sifatida diskontlash usuli keltirilgan bo'lib, u kelgusidagi lizing to'lovlarning joriy qiymatini aniqlashga xizmat qiladi. Foiz xarajatlarning effektiv foiz stavkasi asosida hisoblanishi moliyaviy natijalar dinamikasiga bosqichma-bosqich ta'sir ko'rsatadi. Ochiqlash talablari esa izohli eslatmalar orqali foydalanuvchilarga qo'shimcha axborot berib, moliyaviy hisobotlarning shaffofligi va taqqoslanish darajasini oshiradi. Demak, jadvalda aks ettirilgan mexanizmlar lizing operatsiyalarini kompleks va zamonaviy yondashuv asosida hisobga olish tizimini ifodalaydi.

Lizing shartnomalarini moliyaviy hisobotlarda tan olishning zamonaviy mexanizmi, avvalo, MHXS 16 talablariga asoslanadi. Ushbu standartga ko'ra, lizing oluvchi deyarli barcha lizing shartnomalarini balansda foydalanish huquqi aktivi (Right-of-Use asset) va lizing majburiyati sifatida tan oladi. Bu yondashuv iqtisodiy mazmunning huquqiy shakldan ustunligi tamoyiliga asoslanib, balansdan tashqari

moliyalashtirishni kamaytiradi hamda korxonaning real moliyaviy holatini aks ettiradi. Zamonaviy mexanizmlarda lizingni aniqlash bosqichi (identifikatsiya), lizing muddati va to'lovlar tarkibini belgilash ham muhim ahamiyat kasb etadi. Baholash mexanizmi lizing to'lovlarini joriy qiymatga diskontlash asosida amalga oshiriladi. Bunda diskont stavkasi sifatida lizingning ichki foiz stavkasi yoki korxonaning qo'shimcha qarz jalb qilish stavkasi qo'llaniladi. Keyingi baholashda esa foydalanish huquqi aktivi amortizatsiya qilinadi, lizing majburiyati esa effektiv foiz usuli asosida kamaytirib boriladi. Zamonaviy avtomatlashtirilgan buxgalteriya tizimlari ushbu hisob-kitoblarni aniq va tezkor amalga oshirish imkonini bermoqda. Shu bilan birga, o'zgaruvchan to'lovlar, indeksatsiya shartlari va uzaytirish opsiyalarini baholash jarayoni amaliyotda murakkablik tug'diradi. Ochiqlash mexanizmlari ham sezilarli darajada kengaytirilgan. Moliyaviy hisobot izohlarida kelgusidagi lizing to'lovlari jadvali, qo'llanilgan diskont stavkalari, amortizatsiya siyosati va foiz xarajatlari alohida ko'rsatiladi. Bu esa investorlar va kreditorlarga korxonaning uzoq muddatli majburiyatlari hamda pul oqimlari prognozini yanada aniq baholash imkonini beradi. Natijada moliyaviy hisobotlarning shaffofligi va taqqoslanish darajasi oshadi. Biroq amaliyotda bir qator muammolar mavjud: diskont stavkasini aniqlashdagi subyektivlik, lizing muddatini noto'g'ri baholash, dasturiy ta'minot yetishmovchiligi va kadrlar malakasining pastligi shular jumlasidandir. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun ichki metodik ko'rsatmalarni ishlab chiqish, professional baholash tizimini joriy etish, raqamli hisob tizimlarini keng qo'llash hamda mutaxassislar malakasini oshirish zarur. Shundagina lizing hisobining zamonaviy mexanizmlari to'liq va samarali ishlaydi.

2-jadval

Lizing hisobi bo'yicha muammolar va ularning yechimlari

Muammo	Ta'siri	Yechim	Kutilayotgan natija
Diskont stavkasini aniqlashdagi noaniqlik	Majburiyatlar summasi noto'g'ri shakllanishi	Bozor stavkalariga asoslangan metodikani joriy etish	Baholash aniqligi oshadi
Lizing muddatini noto'g'ri belgilash	Aktiv va majburiyatlar hajmi buziladi	Shartnomalarni chuqur tahlil qilish va professional hukmni qo'llash	Moliyaviy hisobot ishonchliligi oshadi
Dasturiy tizimlar yetishmovchiligi	Hisob-kitoblarda xatoliklar	Avtomatlashtirilgan MHXS modullarini joriy etish	Tezkor va aniq hisob yuritish

Ochiqlashning yetarli emasligi	Investorlar uchun axborot tanqisligi	Izohli eslatmalarni kengaytirish	Shaffoflik va investitsion jozibadorlik oshadi
---------------------------------------	--------------------------------------	----------------------------------	--

Yuqoridagi jadvalda lizing shartnomalarini moliyaviy hisobotlarda aks ettirish jarayonida uchraydigan asosiy muammolar va ularning amaliy yechimlari tizimli ravishda yoritilgan. Xususan, diskont stavkasini aniqlashdagi noaniqlik va lizing muddatini belgilashdagi xatolar aktiv hamda majburiyatlar qiymatining noto‘g‘ri shakllanishiga olib kelishi mumkin. Bu esa moliyaviy leveraj, rentabellik va likvidlik ko‘rsatkichlariga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. Jadvalda keltirilganidek, ushbu muammolarni bartaraf etish uchun bozor stavkalariga asoslangan metodik yondashuvni qo‘llash va shartnomalarni chuqur iqtisodiy tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, dasturiy ta‘minot yetishmovchiligi va ochiqlash darajasining pastligi moliyaviy hisobotlarning shaffofligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. MHXS 16 talablariga muvofiq ravishda avtomatlashtirilgan hisob tizimlarini joriy etish hamda izohli eslatmalarni kengaytirish orqali axborot sifati oshiriladi. Natijada investorlar va kreditorlar uchun korxonaning uzoq muddatli majburiyatlari va pul oqimlari to‘g‘risida to‘liqroq tasavvur shakllanadi. Demak, jadvalda taklif etilgan yechimlar lizing hisobi mexanizmlarini takomillashtirish va moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini oshirishga xizmat qiladi.

XULOSA

Lizing shartnomalarini moliyaviy hisobotlarda tan olish, baholash va ochiqlashning zamonaviy mexanizmlari korxonalarning real moliyaviy holatini yanada aniq va shaffof aks ettirishga xizmat qiladi. Xususan, IFRS 16 asosida foydalanish huquqi aktivi va lizing majburiyatining balansda tan olinishi balansdan tashqari moliyalashtirish amaliyotini sezilarli darajada qisqartirdi. Natijada moliyaviy ko‘rsatkichlarning tuzilmasi o‘zgardi, leveraj va qarzdorlik darajasi yanada real aks ettirila boshlandi. Bu esa investorlar va kreditorlar uchun qaror qabul qilish jarayonida ishonchli axborot manbaini yaratadi.

Baholash mexanizmlarida diskontlash usulining qo‘llanilishi, lizing muddati va to‘lovlar tarkibining to‘g‘ri aniqlanishi moliyaviy natijalarning obyektivligini ta‘minlaydi. Shu bilan birga, zamonaviy avtomatlashtirilgan hisob tizimlari lizing operatsiyalarini aniq va tezkor aks ettirish imkonini bermoqda. Biroq amaliyotda diskont stavkasini belgilashdagi subyektivlik, shartnoma shartlarini noto‘g‘ri talqin qilish va kadrlar malakasining yetarli emasligi kabi muammolar mavjud bo‘lib, ular metodologik yondashuvlarni yanada takomillashtirishni talab etadi.

Umuman olganda, lizing hisobi bo‘yicha zamonaviy mexanizmlarni samarali joriy etish moliyaviy hisobotlarning shaffofligi, taqqoslanishi va ishonchliligini

oshiradi. Bu esa korxonalarning investitsion jozibadorligini kuchaytirish, moliyaviy barqarorligini mustahkamlash va xalqaro kapital bozorlariga integratsiyalashuv jarayonini jadallashtirishda muhim omil hisoblanadi. Shu bois lizing shartnomalarini hisobga olish amaliyotini xalqaro talablar asosida doimiy ravishda takomillashtirib borish dolzarb vazifa bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. To'rayev A. Lizing operatsiyalarini xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga moslashtirish zarurati. Buxgalteriya hisobi va audit jurnali 2021 yil. 78-91 betlar.
2. Ismoilov D. Lizing shartnomalarining huquqiy asoslari va ularni takomillashtirish yo'llari. Huquqshunoslik va biznes jurnali, 2022 yil. 55-68 betlar.
3. Eshonqulov Azamat Abdiraximovich. Moliyaviy hisobot (Financial reporting) o'quv qollanman. "TIB NASHR", - Toshkent, 2025 yil, 485 bet.
4. Eshonqulov Azamat Abdiraximovich "Aksiyadorlik jamiyatlarida konsolidatsiyalangan moliyaviy hisobotni xalqaro standartlar asosida takomillashtirish" Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi, Toshkent shahri – 2023 .
5. Nobes C. The continued survival of international differences under IFRS. Accounting and Business Research jurnali, 2013 yil. 83–111 betlar.
6. Barth M.E. Global financial reporting: Implications for U.S. academics. The Accounting Review jurnali, 2008 yil. 1159–1179 betlar.
7. Zeff S.A. The evolution of the IASC into the IASB, and the challenges it faces. The Accounting Review jurnali, 2012 yil. 807–837 betlar.
8. Schipper K. Required disclosures in financial reports. The Accounting Review jurnali, 2007 yil. 301–326 betlar.
9. Alexander D. Principles of International Financial Reporting and Analysis. Financial Times Press nashriyoti, 2008 yil. 45–68 betlar.